

AZ 1777-I RATIO EDUCATIONIS – ADALÉKOK A HAZAI ISKOLAREFORMOK TÖRTÉNETÉHEZ ÉS TERMÉSZETÉHEZ

Meg kellene írni egyszer a hazai iskolareformok történetét. A kontúrok vázlatosan, nagy vonalakban már most előttünk vannak.

E reformok sorában kiemelkedő jelentőségű volt az 1777-i Ratio Educationis, de már előtte is lezajlott néhány iskolareform Magyarországon. 1735-ben például jelentős reformot valósítottak meg kiterjedt iskolahálózatokban a hazai jezsuiták, az 1750-es években pedig a piaristák is; a nagyobb református és evangélikus kollégiumok egy-egy új iskolatörvényének életbeléptetése ugyancsak eléggé széles körű iskolahálózatban érvényesült.

Az 1777-i Ratio Educationis azonban kétségtelenül határkö: az összes hazai iskola korszerűsítését irányozta elő; ugyancsak ezt célozta az 1806-i Ratio Educationis Publicae.

Majd újabb reformtípus következett: állami törvényekkel modernizálták a közoktatási rendszer egy-egy szektorát. Eötvös József 1848-as népoktatási törvényjavaslata után 1868-ban megszületett a népoktatási törvény, majd 1883-ban a középiskolai, 1891-ben pedig az óvodai törvény. A következő évtizedekben azután számos további törvény alakította, formálta a hazai közoktatási rendszer egyes szintjeit. E sor legutolsó ténye az általános iskola létrehozása volt 1945 augusztusában miniszterelnöki rendeletre.

Majd 1948-tól, a fordulat évétől kezdve újra a teljes közoktatási rendszer, főként az egymásra épülő alsó- és középszintű oktatási fokozat együttesében egészen történt a fejlesztés, ennek legutóbbi példái az 1961. évi III. törvény, illetőleg az 1972. évi közoktatási párthatározat.

Meg kellene tehát írni a hazai iskolareformok történetét, ennek egyik fontos fejezete lenne az 1777-i Ratio Educationis. Érdemes ezért – túl a nemrég volt évforduló alkalmán – ezt a jelentős dokumentumot kézbe vennünk, mert tanulmányozása az iskolareformok néhány általános vonására, alapvető sajátosságára is rávilágít.

A továbbiakban néhány olyan közös tényezőt szeretnénk kiemelni, amelyek – úgy véljük – az 1777-i Ratio Educationisban éppen úgy, mint a többi hazai iskolareformban egyaránt érvényesültek.

* * *

Minden reform kiindulópontja az a fölismerés, hogy a társadalmi fejlődés perspektíváinak már nem felel meg a fennálló oktatási-nevelési rendszer tartalma és

szervezete; a közoktatás adott állapota gátjává válik a társadalom fejlődésének, fejlesztésének.

Széles körű, jól működő iskolarendszer funkcionált a XVIII. század 1740-es, 1750-es éveiben Magyarországon. Mind a katolikusok, mind a protestánsok kiterjedt népiskolahálózatot építettek ki; a katolikus gimnáziumok és akadémiák, illetőleg a protestáns kollégiumok népesek és népszerűek voltak; s a legmagasabb szintű magyarországi oktatási intézmény, a háromfakultásos nagyszombati egyetem is széles körből vonzotta magához a hazai ifjakat, számos kiváló tudós professzor oktatott katedráin.

Ez az oktatási szervezet alkalmas volt arra, hogy megfelelő műveltséget, képzettséget nyújtson a köznevelési és a kisnemesi ifjagnak, valamint az értelmiségi hivatások felé igyekvő patricius-polgárfiúk számára; s természetesen az egyházi rendbe készülők részére is. Mivel iparunk, kereskedelmünk gyenge, mezőgazdaságunk alacsony színvonalú volt, s ez az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság komolyabb művelődési igényeket nem támasztott az alsóbb társadalmi rétegekkel szemben, ezért a meglévő iskolaszervezet arra is alkalmas volt, hogy legalsó szintjén a leendő iparosok, kereskedők megszerezzék maguknak a számukra feltétlenül szükséges elemi ismereteket. Az egész életüket mezőgazdasági munkában eltöltő jobbágyok számára még ez sem volt szükséges munkájuk megfelelő elvégzéséhez.

Mária Terézia trónra lépése után azonban a bécsi feudális abszolutista kormányzat az egész birodalom minden országának, tartományának iparát, kereskedelmét, mezőgazdaságát korszerűsíteni akarta egy gazdaságilag, pénzügyileg, hadászatiilag erős, egységes Habsburg-birodalom létrehozása érdekében. Ebben a tervben Magyarország elsősorban mezőgazdaságával kapott szerepet, de ezzel kapcsolatban iparának és kereskedelmének bizonyos mértékű fejlesztése is szükségessé vált.

E központi állami gazdaságfejlesztési terveknek viszont már nem felelt meg a hazai közoktatási rendszer, az állami gazdasági-politikai tervek megvalósításának ezért egyik feltétele volt a közoktatás korszerűsítése.

A magyarországi tanügy terén azonban eddig még sohasem rendelkezett sem az uralkodó, sem az országgyűlés, mivel hazai közoktatásunk kizárólag felekezeti rendelkezés alatt állt, s ennek megfelelően iskolaszervezetünk felekezetiileg erősen széttagolt, meg-

osztott volt. A teljes hazai közoktatási rendszer egyöntetű korszerűsítésére az uralkodó – nyilván udvari tanácsosainak ajánlatára – a következő megoldást választotta: kihirdette a teljes hazai közoktatás fölötti királyi rendelkezési jogot, s ennek alapján intézkedett az állami rendelkezés alatt álló egységes közoktatási rendszer létrehozásáról.

A bécsi udvar jogászai az 1760-as évek második felében kidolgozták e megoldás jogi alapjait: a magyar iskolaügyről való rendelkezés joga királyi magánjog, másképpen királyi felségjog; a tanügyekben legfelső szinten tehát az uralkodó rendelkezik, nem más tisztviselő, nem más testület.

Jelentős pillanata ez a magyar neveléstörténetnek, közoktatásügyünk világivá válásának útján (bár hozzá kell tennünk: ez a jog azt is magában foglalta, hogy a magyar országgyűlés nem illetékes a magyar közoktatás ügyeiben, s ez később, a reformkorban súlyos közjogi bonyodalmak forrásává lett).

Mária Terézia első ízben 1769-ben érvényesítette ezt a jogát, amikor létrehozta a nagyszombati egyetem negyedik fakultását, az orvosi kart, s az egész egyetemet – amely addig a jezsuiták vezetése alatt állt – királyi intézménnyé tette.

A következő évtizedekben azután e királyi felségjog alapján a közoktatásügyi királyi rendelkezések hosszú sora látott napvilágot.

* * *

Az egyes iskolareformok célját pontosan körvonalazott közoktatáspolitikai koncepció határozza meg; ez dönti el, hogy milyen társadalmi hatása lesz a reformnak, hogy az valóban képes lesz-e a társadalmi haladást szolgálni.

Az 1760-as évek közepétől kezdve a bécsi udvarban már erőteljesen érvényesültek a felvilágosult abszolutizmus kormányzási módszerei. A cél: a feudális abszolutizmus erősítése különféle reformokkal, e reformok jelentős része azonban – alkalmazói szándéka ellenére – már a polgári társadalmi fejlődés irányába mutatott és hatott.

A felvilágosult abszolutizmus elsősorban hasznos állampolgárok nevelését várta az iskolától; egyrészt, hogy hivatalnokok, orvosok, mérnökök s különféle egyéb értelmiségi szakemberek megfelelő számban álljanak az állam rendelkezésére; másrészt, hogy az alsóbb társadalmi rétegek között is szélesebb körben terjedjen el az alpműveltség, hogy így tömegbázist kaphasson a fejlettebb ipar és kereskedelem, illetőleg az új művelési módszereket alkalmazó mezőgazdaság.

Ugyanakkor minden lakos hasznos állampolgárrá neveléséről van szó, tehát a nevelésnek mindenki-re ki kell terjednie, bármilyen társadalmi rétegbe tartozzék is. S mivel az erős Habsburg-birodalom kialakítása a cél, ezért a birodalom minden országában és tartományában alapjaiban azonos közoktatást kell szervezni. 1774 elején uralkodói rendelkezés jelent

meg: az egész birodalomra vonatkozó új közoktatási rendszer kidolgozása a bécsi udvari Tanügyi Bizottság feladata. Ha ez elkészül, akkor megküldik a magyar kancelláriának „Magyarországra való alkalmazás végett”.

Ennek alapján készítette el Urményi József, a magyar kancellária tanügyi referense – munkatársaival együtt – az új tanügyi kódex szövegét, ennek első része 1776 augusztusáig elkészült, második és harmadik része pedig egy esztendő múlva.

* * *

A reform mindig folyamat, sohasem egyetlen pillanat műve, nem egyetlen ember elhatározásának eredménye, nem egyetlen ember alkotása, sohasem valósul meg máról holnapra: minden reform permanens reform.

A Ratio Educaionis kötetének megjelenése is egy hosszú, eseményekben gazdag periódust tetőzött be.

Már 1764-ben királyi rendelkezés hívta létre a magyar Tanügyi Bizottságot, melynek élére Pálffy Miklós országbíró került. Ez volt az első hazai, világi elnök vezetése alatt álló állami tanügyirányító testület.

1766-tól kezdve több hullámban bonyolítják le az első hazai, állami iskolaösszeírásokat összefoglaló tanügyi statisztikák létrehozása céljából.

1770-ben végbemegy az egyetem reformja, 1775-ben megnyitják a pozsonyi normaiskolát (egyrészt, hogy a népiskolák mintája legyen, másrészt, hogy tanítókat képezzen); széles körű propaganda indul a Felbiger-féle normamódszer népszerűsítésére. Ez az első, hivatalos állami rendelkezéssel országos bevezetésre előírt elemi oktatási módszer. Ugyancsak 1775-ben létrehozzák a felosztott jezsuita rend birtokai-ból az állami kezelésben levő Tanulmányi Alapot.

Szintén 1775-ben megszervezik a nagyszombati egyetemen a tanárképzőt, a „collegium repetentium”-ot, majd királyi rendelet szabályozza a „concurus”-ok rendjét: az akadémiák filozófiai tagozatain, illetőleg a gimnázium összes osztályában ettől kezdve pályázati vizsga alapján kell a tanárokat kinevezni. Ennek nyomán nyílik első ízben lehetőség arra, hogy ezeken az iskolafokokon világi férfiak tanítsanak tanárként (eddig a katolikus iskolák e szintjein papok, szerzetesek voltak a tanárok, a protestánsok is magas szintű teológiai végzettséget kívántak tanáraiktól).

1776. augusztus 5-én uralkodói rendelkezés jelent meg a magyarországi állami tanügyigazgatás szervezetről. Létrehozzák a tankerületeket mint világi-állami tanügyigazgatási területi egységeket, élükön tankerületi főigazgató áll, mellette pedig népiskolai felügyelő; mindketten e tiszttségükben állami-világi funkciót töltenek be.

1777-ben az egyetemet Budára helyezték át, ezzel egyidejűleg megnyitotta kapuit a budai nemesi nevelőintézet, a Theresianum.

1777. augusztus 22-én Mária Terézia aláírta az elkészült új tanügyi szabálykönyv, a Ratio Educationis életbeléptetésére utasító rendelkezését. Az új közok-

tatási dokumentum voltaképpen Mária Terézia korábbi rendelkezéseit foglalja egységbe, de – a felvilágosodás szellemében – számos új, megvalósítandó elemet is tartalmaz.

* * *

A reformok megvalósítása általában sohasem egyenes vonalú, az eredeti tervek szinte sohasem realizálhatók „egy az egyben”.

A Ratio Educationis esetében a következő okok miatt nem sikerült megvalósítani az eredeti célokat:

a) A kibocsátás utáni években módosult a közoktatáspolitikai felfogás, a korábbi nagyszabású tervek helyett megelégedtek már az egyszerűbb megoldásokkal is. Ennek elsősorban gazdasági-pénzügyi okai lehettek.

A Ratio Educationis kötetének címlapján ott szerepel a jelzés: „Első kötet”, s szövegében többször is említés olvasható a kiadandó második kötetéről. Ennek megjelentetésére azonban nem került sor. Nem adták ki a középiskolai tankönyveket sem, de elmaradtak a népiskolák ügyében beharangozott intézkedések is.

b) A reformterveknek, s magának a Ratio Educationisnak tekintélyes ellenzéke volt. Az új tanügyi szabályzat megvalósítását a hazai protestáns iskolafenntartók eleve elutasították hagyományos alapelvük szellemében; az iskoláról rendelkezni és dönteni egyedül az iskolát fenntartó helyi egyházi közösség jogosult, ebbe beleszólni az államhatalomnak nincs joga.

c) 1780 után megváltozott a politikai helyzet. Ebben az évben meghalt Mária Terézia, s utódja, II. József – bár nem szüntette meg a Ratio Educationis érvényét – egészen más közoktatáspolitikai elveket vallott, s az új tanügyi rendelkezések egész sorát adta ki.

A „kalapos király” rendeleteinek célja azonban – a haladást segítőké éppen úgy, mint a magyar nevelésügy fejlődését akadályozóké – nem volt azonos a Mária Terézia idején állami rendszerbe foglalt magyar iskolaügy céljaival.

d) A reform egyes részei nélkülözték a realitást. Nem sikerült – szerencsére – realizálni a Ratio Educationisban érvényesülő erős németesítő szándékot; a régi megtartásából és az új beiktatásából keletkező hatalmas középiskolai tananyagtömeg megtanítása is eleve kudarcra volt ítélve maximalizmusa miatt; az újszerű, praktikus tanóráként tervezett „újságolvasás”-t sem sikerült elterjeszteni, éppen az iskolai újság hiánya miatt stb.

* * *

Eddig még egyetlen hazai közoktatási reform sem tűzte célul a közoktatás teljes átalakítását, az előzőktől minden tekintetben különböző közoktatási rendszer létrehozását; mindegyik reform eredményeképpen a régi és az új szintézise alakult ki.

Az 1777-i Ratio Educationis esetében is ennek lehetünk tanúi.

Az iskolaszervezet tekintetében az új tanügyi szabálykönyv a meglevő, több évszázados szerkezetet ko-

difikálta: egy-, két- vagy háromtanítós népiskola; öt- osztályos gimnázium; négyosztályos akadémia, egyetem. Ugyanakkor új szervezeti keretekbe rendezte ezeket az iskolatípusokat (tankerület), új hivatalos tanügyi tisztségeket szervezett irányításukra (tankerületi főigazgató, népiskolai felügyelő). Jelentős újítás volt az akadémiák jogi tagozatainak kiépítése.

A tananyag törzse hagyományos: latin nyelv, latin nyelvtan, latin klasszikus szerzők művei. Ezt azonban most kiegészítették többek között gazdag természetismerettel, ezen belül a természet három „országának” részletes bemutatásával (növénytan, állattan, ásványtan); terjedelmes földrajzzal és történelemmel, a korábbinál bővebb számtannal. Újszerű a gimnáziumi tananyag csoportosítása, mert a tanulók társadalmi helyzetétől függően háromféle tananyagot különböztettek meg: mindegyik életpályán nélkülözhetetlen tantárgyak; mindegyik életpályán hasznos tantárgyak; egyes életpályákon hasznos tantárgyak. A háromtanítós városi népiskolákban is kibővült a hagyományos elemi tananyag, gyakorlati vonatkozású, praktikus ismeretkörökkel.

Nem új a Ratio Educationisban javasolt oktatási módszerek legtöbbje (szövegmagyarázat, memorizálás, sok-sok ismétlés, s mindez a gimnázium III. osztályától már teljes egészében latin nyelven). Itt-ott azonban új ötletek is előbukkannak: a földrajzot képzeletbeli kirándulás, utazás keretében kívánják taníttatni, az iskola székhelyétől kiindulva, egyre távolabbi tájakra; javasolják, hogy a latin nyelv tanítását közelítsék az élő nyelvek magántanításának módszereihez: a gyerekekhez közel álló, érdekes, tréfás történetek felhasználásával, életszerű helyzetek fölidézésével, a megszerzett szókinccs és nyelvtani tudás minél hamarábbi felhasználását az élő beszédben stb.

Az iskola belső életét szabályozó előírások legtöbbje az új dokumentumban is a korábbi évtizedek állapotát rögzíti, például az osztályok tanulójának tízes csoportokra (decuria) való osztását, egyik tanulót állítva élükre (decurio), folytatni javasolják az iskolai tanulmányi versengéseket (aemulatio), az osztályozás alapján a tanulók elhelyezését az osztályterem padjaiban (locatio); a vizsgák, az ünnepélyes tanévzárók sora is a régi módon folyik tovább az új utasítások szerint is. De lényegesen megváltoztatta a kisiskolák belső életét a különböző elemi iskolai tankönyvek hosszú sora, mégpedig nemcsak magyar nyelven készültek ezek 1777 után sok-sok kiadásban, magas példányszámban, de az összes hazai nemzetiség nyelvén is.

Nincs itt alkalmunk arra, hogy a Ratio Educationis részletes tartalmi elemzésébe bocsátkozunk. Azt azonban le kell szögeznünk: bár eddig még egyetlen hazai iskolareform sem hozott létre vadonatúj iskolarendszert, de mindegyik valami lényeges újjal járult hozzá iskolaügyünk fejlődéséhez. Az 1777-i Ratio Educationis esetében – amiért a magyar neveléstörténetben kiemelkedő jelentősége van – ez a következő: első ízben kísérelte meg az állam rendelkezése alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létre-

hozását. Szerzői tehát Magyarország meglévő, felekezetiileg meglehetősen széttagolt, különféle szintű iskoláit kívánták egy állami iskolarendszer keretei között, tisztségüket állami tisztségviselőként betöltő tanügyi vezetők irányítása alatt álló egységes szervezetbe rendezni az iskolák felekezeti jellegének, valamint feudális fenntartási módjának megváltoztatása nélkül.

* * *

Végül még egy kérdést föl kell tennünk: *miért* lenne érdemes megírni a hazai iskolareformok történetét? *Miért* érdemes egy kétszáz éves oktatásügyi dokumentummal foglalkoznunk?

És tovább szöve a gondolatot: *miért* fordítanánk a

drága időt a múlt feltárására, amikor napjainkban az embereket sokkal jobban érdekli a jövő, ezen belül a közoktatásügy jövője, a XXI. század iskolája?

Érdemes a múlt mélyseges kútjaiba leszállnunk. Többek között azért, hogy a most folyó reformmunkálataink során a múlt tényeinek objektív megítélése alapján, a leszűrt pozitív és negatív tanulságok figyelembevételével korszerűsítsük iskolarendszerünket.

Kétségtelen ugyanis – és ez nyilván a döntésre illetékesek számára is kétségtelen –, hogy a múlt tanulságainak birtokában eredményesebben munkálkodhatunk a jövő iskolájának, a 2000. esztendő közoktatásügyének alakításán.

Mészáros István

DIE RATIO EDUCATIONIS AUS DEM JAHRE 1777 BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE UND CHARAKTERISIERUNG DER HEIMISCHEN SCHULREFORMEN

Die Studie legt die Entstehungsgeschichte, Abfassung und Ausführung der Ratio Educationis analysierend die wesentlichen und allgemein gültigen Besonderheiten der Schulreformen dar. Sie weist darauf hin, dass der Ausgangspunkt folgende Erkenntnis ist: der gegebene Zustand des öffentlichen Unterrichtswesens wird zum Hindernis der Entwicklung und Entfaltung der Gesellschaft, und dass das wirksame Unterrichtswesen eine wichtige Voraussetzung der Verwirklichung von aktuellen wirtschaftspolitischen-ge-

sellschaftlichen Plänen seit der bürgerlichen Epoche ist. Mit ihren Beispielen beweist sie, dass das Los einer Reform an der Realität, Ausarbeitung der Konzeption der öffentlichen Unterrichtswessenspolitik und an den zu ihrer Ausführung gesicherten Voraussetzungen entschieden wird. Sie hebt hervor, dass die Reform immer eine entscheidende und kritische Strecke eines Vorlaufes ist; ihre Verwirklichung – der Erfolg der Reform – bedeutet immer die Synthesis vom Alten und Neuen.

I. Mészáros